

ФІЛОСОФІЯ ТА ПОЛІТОЛОГІЯ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОЇ КУЛЬТУРИ

ISSN 2663-0265 (print) ISSN 2663-0273 (online)

Journal home page: <https://fip.dp.ua/index.php/FIP>

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

Анатолій Анатолійович Мелешук

Кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії,
Дніпровський національний університет
імені Олеса Гончара,
пр. Гагаріна, 72, Дніпро, 49010, Україна

Email: meleschuk@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7777-1714>

Anatoly Meleshchuk

Ph.D. in Philosophy,
Associate Professor of Philosophy,
Oles Gonchar Dnipro National University,
Gagarin Ave., 72, Dnipro,
49010, Ukraine

УДК 1 (47) (091)

ПРОБЛЕМА НАЦІЇ І НАЦІОНАЛЬНОГО ХАРАКТЕРУ В ІСТОРІОСОФІЇ ВОЛОДИМИРА СОЛОВЙОВА

Received 26 March 2021; revised 18 April 2021; accepted 10 May 2021

DOI: 10.15421/35210304

Анотація

Сучасна українська нація проходить складний етап випробувань, зовнішньої військової і інформаційної агресії, що актуалізувало національну тематику, посилило інтерес до етнічної культури. Цілком очікувано поживалися націоналістичні рухи, як відповідь на спробу поширення «руського миру» і наступу на українську культуру. Та захисна спрямованість націоналізму, у деяких напрямків, часом набуває дискримінаційних, авторитарних, ізоляціоністських рис. Тож постає питання демаркації конструктивного націоналізму і того, що веде до руйнування свободи слова, совісті, віросповідання, користування зручною мовою, а зрештою – розколу суспільства. Відповідь на цю проблему запропонував Володимир Соловйов у другій половині XIX століття. Мислитель вважав, що нація має безумовне право на свою особливість, але мета її історичного існування не може полягати у служінні своїй унікальності. Усі нації подібно живому організму поєднані у людстві і мають слугувати загальній меті. Кожна нація повинна здійснювати свій унікальний вклад у загальнолюдський добробут. Одні народи творять науку, інші релігію і духовність, треті філософію. Зрештою найкращі надбання стають загальними і роблять життя людства кращим.

Ключові слова: філософія історії, історіософія, Російська імперія, слов'янофільство, західництво, національна ідея, національна психологія, Захід, Схід.

The problem of nation and national character in the historiosophy of Vladimir Solovyov

Abstract

The modern Ukrainian nation is going through a difficult stage in history. External military aggression, hybrid information attacks of the Russian Federation actualize national problems, increase interest in ethnic culture. The reaction of part of society was the intensification of nationalist ideologies, they are a response to the attempt to spread the “Russian world” and attack Ukrainian culture. But the protective essence of nationalism, in some respects, is sometimes discriminatory, authoritarian, isolationist. For this reason, the question arises of the demarcation of constructive nationalism and that which restricts freedom of speech, conscience, religion, the use of convenient language, as well as the division of society. The aim of the article is to solve the problem of the relationship between nation and humanity with the help of the philosophy of Vladimir Solovyov - a Russian philosopher of the 19th century. Soloviev believed that society is like a living organism. Individual peoples, nations are like the organs of a single living being. Every nation is unique, it has its own culture, national character and talents. Some nations develop science, others philosophy, religion, art. The uniqueness of the nation is good. However, the goal of every nation is not in the worship of its ethnic peculiarities, not in isolation from other peoples, not in the suppression of cultural diversity, but in the service of universal tasks. All the values that individual nations create are the wealth of humanity. They make the lives of all mankind better. This common good, Soloviev believed, should become the goal of the nation's existence.

Soloviev's conclusions are relevant today. Nations must cooperate with each other, complement each other, and build a global civilization.

Key words: philosophy of history, historiosophy, Russian Empire, Slavophilism, Westernism, national idea, national psychology, West, East.

Постановка проблеми.

Актуалізація національної проблематики, посилення уваги до етнічної культури на сучасному історичному етапі пов'язано з зовнішньою військовою і інформаційною агресією Росії, що в свою чергу поживило націоналістичні рухи, як відповідь на спробу поширення «руського миру» і наступу на українську культуру. Але, реакційний націоналізм подекуди набуває радикальних дискримінаційних, авторитарних, ізоляціоністських рис. Тож перед нами постає питання демаркації конструктивного патріотизму і націоналізму, який вносить розкол у суспільство, загрожує свободі слова, совісті, віросповідання. Відповідь на це питання ми спробуємо знайти у творчості Володимира Соловйова, який так само жив у епоху самовизначення своєї нації і активно реагував на дискусії західників і слов'янофілів – націоналістів і прихильників вестернізації країни.

Метою статті є вирішення проблеми співвідношення нації і людства, а також національного характеру народу і його значення в історичному процесі у філософії Володимира Соловйова.

Дослідженню національного питання у філософії Вол. Соловйова приділено увагу як його сучасників, так і новітніх дослідників. Серед найбільш ґрунтовних досліджень слід відзначити класичні роботи В.Зеньковського, О.Лосева, В.Розанова, Л.Шестова. З-поміж сучасних дослідників національного питання торкалися О.Амеліна, П.Гайденко, Е.Корогорова, Н.П.Литовченко, В.В.Сербиненко. Та все ж існуючі дослідження не вичерпують динамічної і багатогранної спадщини Вол. Соловйова, ми спробуємо окреслити одну з мало досліджених проблем – проблему нації і національного характеру в історичному процесі.

Виклад основного матеріалу.

Проблема нації в історичному процесі і особливостей національного характеру привертала увагу Володимир Соловйов від початку його творчості. Однією з ранніх праць є «Філософські начала цільного знання» [Соловьев 1966с]. В ній Соловйов розглядає особливості способів життя народів Заходу і Сходу. Мислитель стверджує, що людським спільнотам Заходу від самого початку власти-

ва тенденція до індивідуалізму. Якщо в старій Європі життя людини набувало ідеального змісту завдяки католицькій релігії і феодалізму, що давало їй відносну єдність, то пізніший перехід до народовладдя остаточно знищив найменші сліди єдності, встановивши владу народу [Соловьев 1966с: 163]. Сам по собі народ, на думку Соловйова, виступає як проста сума окремих осіб, вся єдність котрих полягає у випадковому збігові бажань і інтересів, які змінитися.

Історичний розвиток народів Сходу демонструє протилежні особливості – соціальну монолітність, скованість і пригніченість індивідуальної волі, що надає такій єдності формального, механічного характеру. Соловйов зауважує, що на Сході народи плекають покірність нелюдському богу, в той час як західні прагнуть до утвердження безбожної людини [Соловьев 1966с: 171].

В цих умовах, по Соловйову, вихід бачиться у приході третьої сили, яка є посланцем божественного світу. Сила ця має прийти через котрийсь із народів, завдання якого полягатиме в тому щоб оживити і вдихнути душу у ворогуючі й мертві елементи, звільнити їх від виключного самоутвердження і взаємного заперечення. Обраний народ має бути абсолютно вільним від усякої виключності і односторонності, бути вищим за вузькі специфічні інтереси, не утверджувати себе в певній окремій сфері життя або діяльності, бути байдужим до всього цього життя з його дрібними інтересами [Соловьев 1966с: 173]. Єдиним достойним кандидатом на роль обраного народу Володимир Соловйов бачить слов'ян, а особливо Російську імперію, яка єдина залишилася вільною від впливу двох згаданих крайнощів.

Важливим продовженням теми нації і людства у ранній спадщині Володимира Соловйова є стаття «Три сили» (1877р.) [Соловьев 1966b]. В статті йдеться про три корінні сили, які направляють розвиток людства. Перша сила є по суті своїй роз'єднувальною. В середовищі свого впливу вона поширює множинність, різноманітність форм, суб'єктів, що втрачають органічну єдність між собою. В суспільстві вона породжує раціоналізм, мно-

жинність, егоїзм і анархію. Зрештою це закінчується війною всіх проти всіх, і характерно це, на думку Соловйова, західній моделі розвитку. Друга сила історично утвердилася на мусульманському Сході – тут панує об'єднуюча сила яка прагне підкорити людство у всіх сферах і на всіх рівнях життя. Наслідком її прояву є втрата свободи волі індивідом, рабство має під владою одного повелителя. Ця сила руйнує форми, стирає межі, уніфікує їх позбавляючи індивідуальності. Виходом з такої цивілізаційної амбівалентності є третя сила, котра вносить єдність поміж народами і гармонізує протилежні устремління двох попередніх сил. В «Трьох силах» Вол. Соловйов ще вірить у можливість Російської імперії стати провідником третьої сили, але зазначимо, що ця сила має ідеальне походження і не прив'язано до жодної конкретної нації.

В пізніших творах Соловйова ми побачимо зміни в оцінці Росії у справі реалізації універсальних, загальнолюдських цивілізаційних завдань. Причинами того було наростання націоналістичних тенденцій в середовищі слов'янофілів, відсутність активних дій православ'я до об'єднання з католицизмом, пасивність російської держави у вирівнюванні цивілізаційного паритету з країнами Європи.

В статтях, що увійшли до збірки «Національне питання в Росії» [Соловьев 1966а], ми бачимо зміщення наголосу історіософії Соловйова у бік універсалізму. Все частіше він зазначає, що національні особливості є невід'ємною складовою людства і їх неможливо та й не потрібно заперечувати але, помилковим відношенням до національності є зосередження на її відмінностях і прагнення до збереження цих відмінностей, служіння їм. В ході історичного розвитку національна множинність є атрибутом язичницького світосприйняття, коли людство ще не бачить і не розуміє загальної єдності, а помічає лише формальні відмінності в світі: «Загальний факт боротьби за існування, що проходить через всю природу, має місце і в натуральному людстві. Але все історичне зростання, всі успіхи людства полягають в послідовному обмеженні цього факту, в поступовому зверненні людства до вищого зразка правди і любові.

Одкровення цього зразка, цієї нової людини, з'явилося в живій дійсності Христа. І не годиться нам, засвоївши нову людину, знову повертатися до немічних і мізерних стихій світу, до скасованого на хресті розбрату між елліном і варваром, язичником і іудеєм» [Соловьев 1966а: 194].

Тож служіння національним відмінностям яке демонструють слов'янофіли для Соловйова є ознакою повернення назад, проти досягнень християнської епохи в язичницьке минуле: «В цьому служінні своїй народності різні народи якщо і не стикаються прямо вороже, то все-таки не можуть бути солідарні між собою. Ставлячи, через національний принцип, служіння своїй народності як вищу мету, кожен народ тим самим прирікає себе на етичну самотність, бо ця мета не може бути у нього спільною з іншими народами: служіння полонізму, наприклад, ніколи не може бути метою для німця або росіянина, і навпаки, для поляка не має ніякого сенсу російський або німецький націоналізм» [Соловьев 1966а: 207]. Філософ вважає, що служіння власним національним інтересам, до чого прагнуть слов'янофіли, називаючи це патріотизмом, насправді має дуже суперечливу сутність і наслідки. З одного боку це закріплює і увіковічує ті суперечності які історично виникають між деякими націями і прирікає на передачу негативної інформації прийдешнім поколінням. З іншого боку, слідування національним інтересам в політиці часто приводить до аморальних наслідків: «Всім відомо, як ради цих інтересів заможні і вельможні англійці морять голодом ірландців, тиснуть індусів, насильно отрують опіумом китайців, грабують Єгипет. Поза сумнівом, всі ці справи натхненні турботою про національні інтереси. Дурості і зради тут немає, але жорстокості і сорому багато» [Соловьев 1966а: 211]. Соловйов наголошує, що краще відмовитися від такого патріотизму, аніж слідувати йому відмовлятися від совісті.

З іншого боку, Володимир Соловйов окреслює власне розуміння призначення національності як такої: «По істині ж народність не є вищою ідеєю, якій ми повинні служити, а є жива сила, природна і історична, яка сама повинна служити вищій ідеї і цим служін-

ням осмислювати і виправдовувати своє існування. ... Бо якщо єдина уселенська істина полягає для нас в релігії, то ніщо не заважає нам визнавати в своїй народності особливу історичну силу, яка повинна послужити релігійній істині свою особливу службу для загального блага всіх народів. Такий погляд, будучи перш за все релігійним, є разом з тим національним без егоїзму і універсальним без космополітизму» [Солов'єв 1966а: 220]. Метою християнської релігії є об'єднання людства в один живий організм – Боголюдство де кожна людина є ніби клітиною, вважає Солов'єв. Але ж організм не може складатися з одних лише клітин, в ньому мають бути певні складні органи, функції яких можна порівняти з племенами і народами: «... щоб патріотичні турботи про народну самостійність були плідними і бездоганними, необхідно пам'ятати дві речі: по-перше, що самостійна народність все-таки не є вища і остаточна мета історії, а є лише засіб або найближча мета; а по-друге, що до досягнення цієї найближчої мети веде зовсім не збудження національного егоїзму і зарозумілості, а, навпаки, пробудження національного самопізнання, тобто пізнання себе як знаряддя у втіленні на землі Царства Божого» [Солов'єв 1966а: 226]. І в історії є багато прикладів коли нація зрікалася власних національних інтересів на користь загальному благу досягаючи тим самим блага і для себе. Так іудейський народ в особах апостолів забував іудаїзм на користь загальнолюдському християнству в якому вже не було ні іудея, ні елліна. Забували про націю араби коли поширили на пів світу безнаціональний іслам. Забували про національні інтереси європейські народи коли підкорилися наднародній католицькій церкві і в ході цього створили європейську культуру. «На забутті національного егоїзму засновано все хороше і у нас в Росії: і російська держава, зачата варягами і запліднене татарами, і російське благочестя, сприйняте від греків, і та просвіта, без якої не було б російської літератури, що була запозичена на заході, не було б і вашого слов'янофільства» [Солов'єв 1966а: 231].

Солов'єв стверджує, що зречення національної самобутності на користь зовнішнім

впливам є дуже корисним і зовсім не становить загрози її існуванню. Філософ приводить у приклад видатних діячів німецької нації – Гете і Шопенгауера в творчості яких не було ані трохи націоналістичних ідей, але своєю творчістю вони зробили вагомий внесок до скарбниці своєї нації причому набагато вагоміший ніж внески тих хто плекав німецький націоналізм.

Так само і в історичному шляху Російської імперії Солов'єв бачить два приклади національного зречення які стали досить плідними і лише додали життєвої і творчої сили російській нації – призначення варягів і звернення до європейських культурних надбань Петра I: «Ні норманські завойовники, ні німецькі і голландські майстри не виявилися для нас небезпечними, не придушили і не поглинули нашої народності: навпаки, ці чужі елементи запліднили наш народний ґрунт, створили нашу державу, створили нашу освіту. Помилковий патріотизм боїться чужі сили; істинний патріотизм користується ними, засвоює їх і запліднюється ними» [Солов'єв 1966а: 217]. Так само Солов'єв висловлюється і відносно релігійної взаємодії. Він вважає, що не слід православним росіянам турбуватися про можливі наслідки зближення з католиками і не слід боятися їх пропаганди: «Боятися католицьку пропаганду – значить не вірити у внутрішню силу нашої церкви; але якщо у неї немає внутрішньої сили, то навіщо ж і стояти за неї?» [Солов'єв 1966а: 219].

Значною помилкою у відношенні слов'янофілів до національної самобутності Солов'єв вважає те, що вони роблять її об'єктом деякої любові і зосереджуються саме на ній, а не на досягненнях національної культури в яких національна самобутність, національний характер може проявлятися. Національна самобутність є властивою народу сама по собі і не потребує ніякої турботи про своє збереження чи слідування своїй суті. Солов'єв приводить приклад Данилевського про Адама Сміта і Чарльза Дарвіна: «І у того і у іншого англійський національний характер виявився найвищою мірою. І той і інший найменше про це піклувалися. Вони зовсім не хотіли створити англійську політичну економію або англій-

ську біологію» [Соловьев 1966а: 235]. Для того, щоб бути самобутнім народом, зовсім не потрібно направляти сили на пошук суті цієї самобутності, а слід поповнювати скарбницю надбань народних. Як зазначає Соловйов, самобутність – це скарб який знаходить той, хто його не шукає, а працює.

Тож вузький націоналізм і позбавлений мудрості патріотизм є шкідливим явищем і перш за все для того, що вони намагаються захищати. Національна самобутність не є ознакою сильної нації, часто штучна ізоляція веде до застою і безплідності культури. Відкритість і розвиток є ознаками здорового патріотизму і є найкращими ознаками турботи про націю, на думку Володимира Соловйова.

На думку В.Соловйова, національний характер проявляється у тому, як нації реалізують свої національні інтереси. Для прикладу він порівнює два типи експансії – англійську і німецьку. Сильною рисою англійського національного характеру є практичність і емпіричний раціоналізм, що проявляється у відношеннях до інших народів у прагненні їх максимальної експлуатації і отриманні практичної вигоди у взаємовідносинах. Німців Соловйов називає «народом мислителів», їм притаманний ідеалізм і схильність до вищих узагальнень, що робить неможливим для них грубе емпіричне використання підкорених народів. Коли німці поглинають певні народи то роблять це не через практичну вигоду, а з метою поширення вищої культури, просвітлення менш розвинених націй: «Англійська експлуатація є справа матеріальної вигоди; германізація є духовне покликання. Англієць постає перед своїми жертвами як пірат; німець – як педагог, що виховує їх для вищої просвіти. Філософська перевага німців виявляється навіть в їх політичному людоїдстві: вони направляють свою поглинаючу дію не тільки на зовнішні надбання народу, але і на його внутрішню сутність. Емпірик англієць має справу з фактами; мислитель німець – з ідеєю: один грабує і тисне народи, інший знищує в них саму народність» [Соловьев 1966а: 236].

Для з'ясування особливостей національного характеру Соловйов вдається до пошуку національного ідеалу. Наприклад, французам

властиво прагнення до краси, витонченості, а тому часто вживають епітет «прекрасна» до назви Франція (la belle France). Англійському характеру властива любов до традицій, до старовини і разом з цим любов до матеріальних багатств, тому вони часто називають Англію «старою» (old England), для них це символізує силу, авторитет, традиційність. Німецькому національному характеру, на думку Соловйова, характерно прагнення до моральних цінностей – чесність, порядність, розумність. Російський національний характер має лише один ідеал і він виражається в формі «Свята Русь». В прагненні до морально-релігійного ідеалу святості російський національний характер є подібним до індійського, але має важливу відмінність у дієвому характері цього прагнення. Індійський світогляд є споглядальним і не спонукає до перетворення оточуючої дійсності, а російська культура має активне начало: «Свята Русь вимагає святої справи. Покажіть же мені тепер, що з'єднання церков, духовне примирення Сходу і Заходу в боголюдській єдності вселенської Церкви, не є святою справою, що це не є саме те дієве слово, яке Росія повинна сказати світові? Так ніяке інше і неможливо» [Соловьев 1966а: 237]. На думку Соловйова, більше немає ніякої сфери де б російський народ досяг самостійного успіху. Так в сфері науки Росія виявила лише схильність до неї, але ніяк не здатність творити власну науку, поза європейської традиції. У сфері філософії російський народ теж не виявив особливих успіхів, попри виявлену цікавість до неї: «Але все філософське в цих працях зовсім не російське, а що в них є російського, то нітрохи не схоже на філософію, а іноді і зовсім ні на що не схоже. Ніяких дійсних задатків самобутньої російської філософії ми відзначити не можемо: все, що виступало в цій якості, обмежувалося однією порожньою претензією» [Соловьев 1966а: 229]. Цікавість росіян до філософії Соловйов називає пасивним сприйняттям, а не активною здатністю до творення чогось нового замість карикатурного відтворення крайнощів європейської філософської думки. При цьому Соловйов відзначає непостійність у цінностях, що властива російському національному характеру:

«Російському суспільству, при всіх недоліках, що походять головним чином від умов його історичного виховання, не можна відмовити в одній якості: розумовій рухливості. Якщо ми схильні визнавати над собою деспотичну владу всяких ідей і ідолів, то, принаймні, ми швидко міняємо предмети свого поклоніння» [Солов'єв 1966а: 237].

Деякі суттєві задатки в російському національному характері Солов'єв знаходить до літератури. Проте тут же відзначає, що по формі російські літературні твори є подібними до європейських. Їх жанри фактично були перейняті російськими письменниками і відтворені з національними особливостями: «Як російська витончена література, при всій своїй оригінальності, є одна з європейських літератур, так і сама Росія, при всіх своїх особливостях, є одна з європейських націй» [Солов'єв 1966а: 240].

Зрештою Солов'єв робить сумний висновок: «Утверджуючись в своєму національному егоїзмі, відособляючись від іншого християнського світу, Росія завжди виявлялася безсилою створити що-небудь велике або хоча б просто значне. Тільки при найтіснішому зовнішньому і внутрішньому спілкуванні з Європою російське життя проводило дійсно

великі явища» [Солов'єв 1966а: 243].

Висновок.

Отже, Володимир Солов'єв приділяв значну увагу питанню нації, і національного характеру в історичному процесі і виробив своє власне його бачення, відмінне від слов'янофільського. Він підпорядкував існування нації вищій меті буття людства. Солов'єв обґрунтовує органічність існування народності з її самобутньою природою, але відкидає будь-які спроби служіння національній виключності як таких. Суспільство логічно складається з індивідів, а по зростанню органічності – з племен, етносів, націй які, в свою чергу, утворюють єдине за своєю сутністю людство. Тож нація існує не сама по собі, а заради загальнолюдського блага і спроби слов'янофілів поставити служіння нації самій по собі, окремо від загальнолюдського буття викликають різку критику у Володимира Солов'єва. Проблема національного характеру розглядається у Солов'єва в тому ж універсалістському ключі. Філософ визнає національні особливості характеру, мислення народу, знаходить для нього органічне призначення яке так само зводиться до служіння загальнолюдському благу, загальній єдності.

Бібліографічні посилання

- Зеньковский, В.В. (1997). *Русские мыслители и Европа*. Москва: Республика.
- Корогодова, Е.П. (1995). Людина і космос в теодицеї В. Солов'єва. *Дух і космос: наука і культура на шляху до нетрадиційного світосприйняття*. Харків, 14-20.
- Литовченко, Н.П. (1996). Национальная идея в творчестве Владимира Сергеевича Соловьева. *Философия и социология в контексте современной культуры*. Днепропетровск, 93-106.
- Мелешук, А.А. (2006). Концепція «Боголюдства» Володимира Солов'єва як універсальна альтернатива національній ідеї виключності російського народу у слов'янофілів. *Грані*, 1, 97-99.
- Мелешук, А.А. (2018). Трансформація східнослов'янського месіанізму від філософської думки Русі до ранніх слов'янофілів. *Грані*, 12, 174-177.
- Сербиненко, В.В. (1994). *Вл. Солов'єв: Запад, Восток и Россия*. Москва: Наука.
- Солов'єв, В.С. (1966а). *Национальный вопрос в России (выпуск II)*, в: *Собрание сочинений в 12 т.* Т.5. Брюссель: Жизнь с Богом, 181-244.
- Солов'єв, В.С. (1966б). *Три силы*, в: *Собрание сочинений в 12 т.* Т.1. Брюссель: Жизнь с Богом, 227-240.
- Солов'єв, В.С. (1966с). *Философские начала цельного знания*, в: *Собрание сочинений в 12 т.* Т.1. Брюссель: Жизнь с Богом, 250-406.
- Солов'єв, В. С. (1966д). *Чтения о Богочеловечестве*, в: *Собрание сочинений в 12 т.* Т.3. Брюссель: Жизнь с Богом, 3-181.

References

- Zen'kovskiy, V.V. (1997). *Russkiye mysliteli i Yevropa* [Russian thinkers and Europe]. Moscow: Respublika. (in Russian).
- Korohodova, E.P. (1995). Lyudyna i kosmos v teodytseyi V.Solovyova [Man and space in the theodicy of V Solovyov]. *Dukh i kosmos: nauka i kul'tura na shlyakhu do netradytsiynoho svitospryynyattya*. Kharkiv. 14-20. (in Ukrainian).
- Litovchenko, N.P. (1996). Natsional'naya ideya v tvorchestve Vladimira Sergeevicha Solov'yeva [The national idea in the works of Vladimir Sergeevich Solovyov]. *Filosofiya i sotsiologiya v kontekste sroemennoy kul'tury*. Dnepropetrovsk, 93-106. (in Russian).
- Meleshchuk, A.A. (2006). Kontseptsiya «Boholyudstva» Volodymyra Solovyova yak universal'na al'ternatyva natsional'noyi ideyi vyklyuchnosti rosiys'koho narodu u slov'yanofiliv [Vladimir Solovyov's concept of "God-manhood" as a universal alternative to the national idea of the exclusivity of the Russian people among Slavophiles]. *Hrani*, 1, 97-99. (in Ukrainian).
- Meleshchuk, A.A. (2018) Transformatsiya skhidnoslov"yans'koho mesianizmu vid filosofskoyi dumky Rusi do rannikh slov"yanofiliv [Transformation of East Slavic Messianism from the Philosophical Thought of Russia to the Early Slavophiles]. *Hrani*, 12, 174-177. (in Ukrainian).
- Serbinnenko, V.V. (1994). *Vl.Solov'yev: Zapad, Vostok i Rossiya* [Vl. Soloviev: West, East and Russia]. Moscow: Nauka. (in Russian).
- Solov'yev, V.S. (1966a). *Natsional'nyy vopros v Rossii (vypusk II)* [The national question in Russia (part II)], in: *Sobraniye sochineniy v 12t.* T.5. Brussels: Zhizn' s Bogom, 181-244. (in Russian).
- Solov'yev, V.S. (1966b). *Tri sily* [Three forces], in *Sobraniye sochineniy v 12t.* T.1. Brussels: Zhizn' s Bogom, 227-240. (in Russian).
- Solov'yev, V.S. (1966c). *Filosofskiye nachala tsel'nogo znaniya* [Philosophical principles of integral knowledge], in: *Sobraniye sochineniy v 12t.* T.1. Brussels: Zhizn' s Bogom, 250-406. (in Russian).
- Solov'yev, V.S. (1966d). *Chteniya o Bogochelovechestve* (Readings about God-manhood), in: *Sobraniye sochineniy v 12t.* T.3, Brussels: Zhizn' s Bogom, 3-181. (in Russian).